

“**Cal tenir l'esperit molt obert per copsar les tendències possibles, els possibles canvis de mentalitat i de valors, i educar-nos en una adaptabilitat que ens permeti evitar els traumes i conflictes que inevitablement es produiran.**”

Moltes preguntes sense resposta

En una economia estacionària, sense creixement o amb decreixement, en suma, moltes coses funcionarien de maneres molt diferents que difícilment som avui capaços d'imaginar. Cal tenir l'esperit molt obert per copsar les tendències possibles, els possibles canvis de mentalitat i de valors, i educar-nos en una adaptabilitat que ens permeti evitar els traumes i conflictes que inevitablement es produiran. ¿Podrem adaptar-nos sense conflictes socials greus a situacions d'escassetat? ¿Sabrem renunciar a la mentalitat maximitzadora per passar a una d'optimitzadora? ¿Serem capaços de vèncer l'addicció consumista a què ens hem acostumat? ¿I de compartir amb les poblacions empobrides del món uns recursos creixentment escassos? ¿Tindrem capacitat i força per erigir un moviment social anticapitalista susceptible de guanyar la batalla? Aquestes són preguntes crucials que hem d'atrevir-nos a plantejar si realment ens interessa aturar la cursa a l'abisme a què ens condueix el capitalisme depredador avui dominant •

Giorgos Kallis és professor ICREA a l'ICTA, a la Universitat Autònoma de Barcelona. És un científic ambiental que estudia els conflictes socials sobre els recursos naturals, particularment l'aigua. Va ser membre del comitè organitzador de la II Conferència Internacional sobre el decreixement, que es va celebrar a Barcelona a la primavera de 2010 (www.degrowth.eu) i des de llavors s'ha dedicat activament a la recerca i a la redacció d'articles sobre el decreixement. giorgoskallis@gmail.com

DECREIXEMENT SOSTENIBLE I (RE)RADICALITZACIÓ DE L'AMBIENTALISME

La visió

El decreixement sostenible es defineix com una reducció suau i equitativa de la producció i el consum que augmenta el benestar humà i millora les condicions ecològiques (Schneider *et al.* 2010). Aquells de nosaltres que escrivim sobre el decreixement concebem un futur en què les societats visquin dins de les seves capacitats ecològiques, en què hi hagi economies localitzades, que distribueixin els recursos de forma més equitable mitjançant formes noves d'institucions democràtiques. Aquestes societats ja no hauran de "créixer o morir". L'acumulació material ja no ocuparà una posició privilegiada en l'imaginari cultural. En comptes de donar prioritat a l'eficiència, la societat es concentrarà en la suficiència. Els principis organitzadors seran la simplicitat, la sociabilitat i el compartir. La innovació ja no estarà adreçada a promoure les noves tecnologies amb un afany únicament tecnològic, sinó que s'emprarà per portar a terme arranjaments socials i tècnics que facilitin una vida sociable i frugal.

Per què hauríem de créixer?

1. Per tal d'evitar una catàstrofe climàtica, la destrucció dels ecosistemes i l'esgotament dels recursos. Això no es pot aconseguir amb millores tecnològiques i canvis de comportament senzills: també cal reduir l'escala de l'economia (Jackson, 2009). Al llarg de tres-cents anys d'industrialització, hi ha hagut una correlació estreta entre el creixement econòmic i les diverses formes d'ús dels recursos i generació de dany ambiental (particularment, l'ús de l'energia i les emissions de CO₂). Els pocs països, principalment europeus, que han estabilitzat en els darrers anys les seves emissions de CO₂ o els seus fluxos de materials ho han fet a causa dels sotracs econòmics, com és el cas dels antics països comunistes, o mitjan-

çant l'exportació de la producció dels seus béns de consum a d'altres països, com ha fet el Regne Unit. Després d'anys de deliberacions intergovernamentals, que han seguit les cimeres ambientals d'Estocolm i Rio, i d'haver gastat rius de tinta en nom del "desenvolupament sostenible", l'única reducció concreta de les emissions de CO₂ es va iniciar l'any 2008 com a conseqüència de la crisi econòmica recent. Així, el nostre objectiu ha de ser aconseguir que aquest decreixement beneficiés per al medi ambient també esdevingui socialment sostenible.

2. El creixement econòmic ja no ho és, d'econòmic; incrementar el PIB no fa que augmenti el benestar (Daly, 1996). S'han publicat estudis de psicòlegs i economistes que demostren que els paràmetres importants per a la felicitat i el benestar bàsic (com ara la sanitat pública o l'educació) estan correlacionats amb el creixement econòmic només fins a un cert punt. Més enllà d'aquest punt, el rendiment del creixement es va reduint; l'increment del creixement econòmic no implica una millora per al benestar. Estem corrent més ràpid per quedar-nos al mateix lloc. A la majoria de societats occidentals, vam asso-

“**Concebem un futur en què les societats visquin dins de les seves capacitats ecològiques, en què hi hagi economies localitzades, que distribueixin els recursos de forma més equitable mitjançant formes noves d'institucions democràtiques. Aquestes societats ja no hauran de "créixer o morir". En comptes de donar prioritat a l'eficiència, la societat es concentrarà en la suficiència.**”

lir aquesta situació d'estancament fa decennis. Tanmateix, seguim invertint més i més recursos naturals i més mà d'obra per produir dispositius i productes de consum nous que només generen (en el millor dels casos) millores marginals per al benestar d'aquelles persones que en fan ús i, en canvi, tenen efectes terribles per a aquelles persones que els produeixen o aquells que en reben els residus, les embarcacions, els ordinadors o els telèfons mòbils que descartem. Les comunitats que viuen a les fronteres d'extracció de petroli o de metalls o d'abocament de residus viuen avui dia a l'infern (Martinez-Alier *et al.*, 2010); no cal que esperin l'arribada del canvi climàtic. I tot això debades. La majoria de les persones que viuen a Occident (que es troba al capdavant d'aquesta moda consumista) no són avui dia més felices que fa vint o trenta anys; la seguretat social i pública, els estàndards de salut i la qualitat de vida es troben als mateixos nivells i estan empitjorant ràpidament com a conseqüència de la crisi actual. Llavors, ¿per què la producció econòmica (incloent la producció i el consum) ha de seguir creixent de manera continuada?

Doncs perquè les economies capitalistes estan concebudes per créixer, simplement per tal de no esfondrar-se (Jackson, 2009). Deutes, pensions, ocupació... tot es basa en el creixement econòmic constant. Ara bé, és raonable? No hi ha cap altra entitat al món físic que estigui programada per al creixement indefinit. Els nostres sistemes econòmics són una anomalia que cal corregir.

Com podem decreïxer?

El decreixement sostenible no equival a la recessió o la depressió econòmica; és a dir, no és un decreixement econòmic involuntari i no planificat dins d'un sistema orientat cap al creixement. Aquest últim té unes implicacions socials devastadores que no ignorem. El decreixement sostenible denota un procés intencionat de baixada suau i pròspera (el concepte de *prosperous way down* d'Odum i Odum, 2001), mitjançant un seguit d'institucions i polítiques socials, ambientals i econòmiques, orquestrades per garantir que mentre es redueix la producció i el consum, el benestar humà millora i es distribueix de manera més equitativa.

El decreixement sostenible denota un procés intencionat de baixada suau i pròspera, mitjançant un seguit d'institucions i polítiques socials, ambientals i econòmiques, orquestrades per garantir que mentre es redueix la producció i el consum, el benestar humà millora i es distribueix de manera més equitativa."

Hi ha diverses propostes concretes i pràctiques que estan sent objecte de debat per tal de facilitar la transició del decreixement (vegeu www.degrowth.eu, Latouche, 2009). Aquestes propostes inclouen tant canvis institucionals i de polítiques *dins* del sistema actual (com ara canvis dràstics a les institucions financeres, les reserves i els límits de contaminació i de recursos, les moratòries d'infraestructures, les ecotaxes, el repartiment del treball i la reducció de la jornada laboral, a més de la garantia universal d'una renda bàsica i de la seguretat social) com idees per crear espais nous *fora* del sistema, com les ecoviles i els habitatges compartits, la producció i el consum en cooperatives i diversos sistemes d'intercanvi, o monedes emeses i regulades per les comunitats, el bescanvi i els intercanvis de mercat no monetaris. Així, la divisa del decreixement és "sortir de l'economia", crear espais nous de simplicitat, de sociabilitat i per compartir (Latouche, 2009).

Aquestes alternatives no capitalistes sempre han coexistit als marges de l'economia capitalista. Es podria fins i tot conjeturar que la població catalana i la d'altres llocs es van ressentir molt menys de les crisis econòmiques anteriors precisament perquè disposaven de diferents xarxes socials de suport no capitalistes que no es van veure afectades per la caiguda de l'economia monetària principal. Tradicionalment, aquestes xarxes no monetàries de solidaritat i suport mutu han estat un suport per a la subsistència en temps de crisi. Encara més, la responsable de la reducció de la resiliència social i la transformació ràpida d'una crisi financera en una crisi social és l'erosió d'aquestes xarxes al llarg dels darrers anys i la seva assimilació per part d'una economia capitalista sempre en expansió, que

mira de mercantilitzar tot allò que no tingui un valor comercial.

Les alternatives no capitalistes es veuen revifades en moments de crisi. Aquí, a Catalunya, hi ha un ampli ventall d'experiències innovadores emergents, que van des de la proliferació d'hortos urbans en diversos barris de Barcelona i d'altres ciutats fins a una xarxa creixent de cooperatives de producció i consum d'aliments, cooperatives d'habitatge compartit (com ara SostreCivíc) i monedes locals, com ara l'EcoSeny al Montseny⁴. També cal esmentar el vibrant moviment *okupa* de Barcelona, que ha ocupat immobles abandonats i els ha convertit en exemples d'un estil de vida ecològic, alternatiu, comunal i orientat envers la comunitat (vegeu Cattaneo i Gavalda, 2010 per consultar una valoració des de l'economia ecològica de l'assentament d'ocupes de la serra de Collserola). Totes aquestes iniciatives, que no es circumscriuen només a Catalunya, són el que Chris Carlsson (2008) ha anomenat *nowtopias*, és a dir, utopies que es materialitzen en el moment actual. Aquesta "altra vida" no només és possible, sinó que ja s'està formant (Castells, 2011) a "les entranyes de la bèstia". La pregunta és: ¿es pot mantenir i expandir-se per tal de formar una veritable societat de decreixement?

Fugir de l'economia capitalista i formar *nowtopias* no és una crida ecologista i idealista per retornar a un passat bucòlic que mai no va existir. Per descomptat és un projecte romàntic, i això està bé, perquè una dosi de romanticisme és precisament el que ens cal en aquesta època d'utilitarisme individualista, autodestructiu i despietat. Les *nowtopias* no són només "opcions d'estils de vida": més aviat representen "projectes vitals" conscients per als seus participants i

“ **El decreixement no té a veure només amb horts urbans i ecoviles per evadir-se, sinó que tracta també de la construcció i, de manera important, de la defensa política de les noves "aldees urbanes", és a dir, les *nowtopias* que es duen a terme a la pròpia ciutat que volen canviar.**”

són accions polítiques, conscients i explícites per a algunes persones i inconscients o implícites per a d'altres. Tanmateix, és poc probable que aquesta "fugida de l'economia" esdevingui un moviment de masses per ell mateix sense que hi hagi un canvi entreteixit en l'àmbit polític i institucional que en possibiliti el floriment. Per tal que hi hagi *nowtopias*, cal disposar d'institucions que limitin l'expansió de l'economia i obrin espais per als projectes de vida alternatius.

Per descomptat, el sistema capitalista predominant i les elits polítiques i econòmiques que el governen no es quedaran quietes per presenciar el desmembrament intern del sistema sense presentar-hi batalla. El sistema socavarà aquells que vulguin "sortir de l'economia", s'hi oposarà i, si escau, els oprimirà, tan aviat com aquestes *nowtopias* comencin a expandir-se des de la població marginal dels pocs activistes dedicats que hi estan implicats actualment per arribar a tota la població en el seu conjunt. El moviment de decreixement, de les *nowtopias*, evolucionarà cap a un moviment polític i social sòlid o bé desapareixerà. No n'hi ha prou amb fugir sols, correm el gran perill d'esdevenir irrelevantes. No hi ha res particularment nou en el fet de fugir d'un sistema capitalista fracassat. Els primers treballadors assalariats, a la Itàlia del nord del segle XV, van fugir de les ciutats en massa en veure's afectats per la que probablement va ser la primera crisi del capitalisme, i van tornar al camp i es van dedicar al conreu d'aliments (aquesta referència l'he tret d'un capítol d'*El Capital* de Marx sobre "l'Acumulació primitiva"). Òbviament, aquesta fugida per la supervivència va canviar poc la trajectòria històrica del capitalisme i la funció que hi té el treball assalariat. El decreixement no té a veure només amb horts urbans i ecoviles per evadir-se, sinó que tracta també de la construc-

ció i, de manera important, de la defensa política de les noves "aldees urbanes" (Latouche, 2009), és a dir les *nowtopias* que es duen a terme a la pròpia ciutat que volen canviar. Les accions institucionals i populars són una part integrant l'una de l'altra.

La il·lusió dels ambientalistes amb el creixement verd

En comptes de participar en aquesta construcció creativa d'alternatives polítiques més enllà de l'economia del creixement capitalista, molts ambientalistes que ocupen càrrecs d'influència, dins de partits verds, ONG o al món acadèmic, insisteixen a "arreglar per mitjans tecnològics" la nostra sortida del problema econòmic i ecològic actual. Ells imaginin un futur de "creixement verd" desmaterialitzador basat en l'eficiència i en tecnologies noves i respectuoses amb el medi ambient. La il·lusió en aquest cas és que les economies capitalistes podran seguir creixent com sempre, només caldrà que optin per les energies renovables, l'agricultura ecològica i la reducció de la contaminació, en substitució del desenvolupament industrial "brut", alimentat per combustibles fòssils i l'extracció de materials (UNEP, 2011). L'esperança es diposita sobre manera en l'eficiència, ja sigui en forma de tecnologies millors (com ara els vehicles híbrids o aquells que fan un ús eficient de l'energia) o d'accions de conservació individuals (com ara canviar les làmpades, renovar les instal·lacions a la llar o consumir menys aigua, etc.).

Aquestes estratègies d'innovació tecnològica i moralització social porten molt de temps sobre la taula i no funcionen. I això és per una bona raó. Tots els guanys en eficiència que s'han assolit generalment es reinverteixen per seguir creixent. Això és el que alguns analistes han ano-

menat l'"efecte rebot", és a dir, que la reducció del consum té com a conseqüència final l'augment del consum. Els cotxes més eficients van més ràpid i arriben més lluny. Els diners que estalviem amb làmpades de baix consum a casa els fem per viatjar cada cop més lluny per vacances. L'economista Stanley Jevons va publicar els seus escrits al segle XIX, a l'era de les màquines de vapor alimentades amb carbó, i va advertir llavors que les millores tecnològiques d'eficiència implicarien un augment, i no pas una reducció, del consum de carbó. Com que l'eficiència fa que els recursos siguin més barats, n'augmenta la demanda i apareixen noves tecnologies per aprofitar aquests recursos accessibles. Si ens mantenim dins d'una economia del creixement, l'eficiència i la conservació només implicaran una acumulació de capital que es reinvertirà en més creixement.

El físic i economista Nicholas Georgescu-Roegen (1971) va assenyalar que la primera font de riquesa de la Terra és l'energia solar. Mentre que el flux solar seguirà existint per molt de temps, l'estoc subterrani sobre el qual s'ha basat la societat industrial s'exaurirà tard o d'hora. Com que els combustibles fòssils es cremen, no es poden reciclar i cal que n'hi hagi un proveïment constant. L'entropia augmenta. Tot i que no es pot evitar la degradació de l'entropia, se'n pot alentir el ritme si es canvia, de manera puntual i suau, de les fonts d'energia d'estoc a les fonts d'energia de flux. Les tecnologies renovables capturen energia de fluxos però no s'escapen a les lleis de la física; també fan servir energia, recursos (com ara metalls escassos) i ocupen espai. Les fonts renovables tenen una TRE (taxa de retorn energètic) molt més baixa que les fonts de gas i petroli amb unes plusvàlues facilitades per la "mà d'obra invisible" de la revolució

industrial. Els ambientalistas que calculen quanta energia necessitarem d'aquí a cinquanta anys i després proclamen que podem aconseguir-la amb les energies renovables incorren en un error factual vital: s'han oblidat de calcular l'energia que es consumirà per tal de produir i mantenir les fonts d'energia renovables.

Amb tot això no vull descartar la utilitat de les energies renovables i la necessitat de passar dels estocs de petroli i de carboni als fluxos eòlic i solar. Es tracta només d'un recordatori que tot i que és possible un futur amb energia solar i eòlica, ens en caldrà un altre de més senzill: un futur de decreixement, en efecte.

D'un ambientalisme pragmàtic a un ambientalisme radical de decreixement

En un tomb encara més sinistre, un nombre creixent dels autoproclamats ambientalistas "pragmàtics" s'han mostrat darrerament a favor de l'energia nuclear en considerar-la la millor solució davant del canvi climàtic i el zenit del petroli. James Lovelock, inventor del concepte de Gaia, defensa l'energia nuclear com l'"única solució ecològica". I de manera més controvertida encara pel moment de què es tracta, el periodista ambiental de *The Guardian* i reconegut arreu del món, George Monbiot, va escriure el 23 de març "com els esdeveniments de Fukushima li van fer perdre la por a l'energia nuclear i apreciar-la". Ted Nordhaus i Michael Schellenberger, els autoproclamats "herois del medi ambient" de 2008 segons la revista *Time*, han arribat a anunciar la "mort" de l'ambientalisme i han fet una crida a un postambientalisme nou basat en un compromís pragmàtic amb l'energia nuclear, entre d'altres vells enemics de l'*antic* ambientalisme!

Seria senzill adherir-nos a les tesis d'altres ambientalistas antinuclears i descartar Nordhaus i

Schellenberger com a "traïdors", dir que Lovelock és gran i està perdent el cap i qualificar Monbiot de periodista egocèntric àvid d'atenció. Tanmateix, hi ha quelcom més, aquí. La seva posició pronuclear no és una aberració, sinó més aviat la conclusió lògica a l'evolució d'un moviment ambiental que, com a mínim des de començaments dels anys vuitanta i amb la victòria dels "pragmàtics" sobre els "fonamentalistes", particularment al Partit Ecològic alemany, ha perdut la seva radicalitat en nom d'una conveniència política que no l'ha portat enlloc. En comptes d'una posició política en defensa d'una manera alternativa d'organització d'una societat ecològica, els ambientalistas s'han quedat entrampats en una debat tècnic, despolititzat, sobre quina és la millor manera de gestionar el medi ambient sense perjudicar l'economia o canviar l'ordre polític actual.

Tanmateix, aquest és un camí sense sortida. De fet, en termes tècnics, i dins de les coordenades de l'economia capitalista actual, Monbiot podria tenir raó, i no em sento capaç de jutjar-ho. Entre el carbó i l'energia nuclear, aquesta darrera podria ser també l'opció menys dolenta. Pots ser el cost d'accidents nuclears, com ara el de Fukushima, és inferior al cost humà i ambiental de l'extracció de carbó i dels desastres climàtics (evidentment, Monbiot no té en compte, en aquest cas, el consum energètic i la contribució al canvi climàtic de la producció d'energia nuclear i del tractament de residus nuclears, i ens podem preguntar com es podran mai calcular i comparar les vides perdudes per l'energia nuclear amb les vides perdudes pel carbó). I encara més important, Monbiot té sens dubte raó quan afirma que només amb energies renovables no es pot donar servei a l'economia industrial actual, amb la seva envergadura actual. Si haguéssim d'instal·lar fonts d'energia locals i descentralitzades per obtenir la mateixa

productivitat econòmica, l'impacte ambiental seria horrible també (imagineu-vos un paisatge ple de molins de vent i rius plens d'embassaments per generar energia hidroelèctrica).

Ara bé, és això, l'ambientalisme? ¿Consisteix a triar pragmàticament les opcions menys nocives d'entre dues alternatives terribles? ¿D'escollir si morim pel carbó demà o pels residus nuclears demà passat? Malauradament, a això ha acabat reduït l'ambientalisme, des de qüestions sobre desenvolupament local a les perifèries del "primer" i el "tercer" món fins a qualsevol tema de recursos, aliments, aigua, energia, canvi climàtic... tot. I l'enquadrament és sorprenentment semblant: ¿optem per la mineria o el turisme? ¿El turisme massiu o l'ecoturisme d'alt nivell? ¿Els abocadors o les incineradores? Hom es veu temptat de preguntar-se quin sentit té ser ambientalista avui dia, per què no deixar que els científics facin la seva feina tranquil·lament, i decideixin quina opció (nuclear o carbó) té un cost major.

L'absurditat de ser un "ambientalista pronuclear" ens fa veure que el problema no és la resposta, sinó el marc en què es formula la pregunta: és a dir, el fet d'assumir una economia de creixement donada, sense considerar-ne el cost i la utilitat real. El que no inclou l'argument de Monbiot i les seves preferències és "l'opció del míssil", en paraules de Paul Aries (2005): una economia més senzilla, amb una escala més reduïda i un caràcter comunal, que pugui ser fornida mitjançant energies renovables i generi formes significatives de subsistir; una economia frugal i sociable amb molts menys béns materials i comoditats però amb molt més benestar. Els "pragmàtics" han descartat massa ràpidament aquesta visió per ser poc realista i bucòlica. Però no han considerat que fa pocs decennis vivíem

“ No vull descartar la utilitat de les energies renovables i la necessitat de passar dels estocs de petroli i de carboni als fluxos eòlic i solar. Es tracta només d'un recordatori que tot i que és possible un futur amb energia solar i eòlica, ens en caldrà un altre de més senzill: un futur de decreixement.”

amb un 50% menys de recursos i les nostres vides no tenien res de bucòliques. Segons el seu parer, els nivells actuals de consum són un regal diví i seria impensable considerar fer marxa enrere. Bé, doncs potser és hora de pensar allò impensable.

Epíleg

Espero que amb aquest assaig hagi convençut el lector que el decreixement no és una crida ingènua o infundada per retornar a un passat bucòlic. Al contrari, és la maduració informada d'un ambientalisme radical, que sempre ha tingut a les seves arrels la creació d'una alternativa socioecològica i un nou ordre polític i econòmic. Alliberat dels errors apolítics dels ecologistes profunds (*deep ecologists*) sobre un sotmetiment passiu a una "mare Terra" equilibrada de forma inherent, el decreixement presenta un projecte polític radical per construir un futur socioecològic alternatiu, que sigui més simple per una elecció intel·ligent, no per una conformitat passiva amb les lleis de la natura. El decreixement és un projecte polític radical en el sentit que Zizek (2010) dona a "projecte radical": qüestiona i pretén canviar les coordenades ideològiques de la nostra societat. És un atac al tòtem semireligiós de les societats modernes, tant capitalistes com comunistes: el creixement econòmic (Castoriadis, 1985). A diferència d'altres projectes radicals que van fracassar en el passat, el decreixement no ofereix només una forma nova de fer realitat els somnis de les persones, sinó que "canvia aquests mateixos somnis" (Zizek, 2010).

Si hi ha algú pragmàtic avui dia, aquests són els nowtopians del decreixement. Deixem que els autoproclamats "pragmàtics" segueixin debatent quin és el millor camí per a la desaparició de la civilització: si l'energia nuclear o el carbó. Deixem-los amb les seves preguntes •

Ariès, P., 2005. *Décroissance ou Barbarie*, Golias, Lyon.

Carlsson, C., 2008. *Nowtopia. How Pirate Programmers, Outlaw Bicyclists, and Vacant-Lot Gardeners are Inventing the Future Today*, AK Press.

Castells, M., 2001. "Otra vida es possible", *La Vanguardia*, 2 d'abril de 2011, pàg.19.

Castoriadis, C. 1985. *Reflections on Development and Rationality*, *Thesis Eleven*, 10-11: 18-35.

Cattaneo, C. i M. Gavaldà, 2010. *The Experience of Rurban Squats in Collserola, Barcelona: What Kind of Degrowth?*, *Journal of Cleaner Production* 18(6): 581-589.

Daly, H., 1996. *Beyond Growth*. Boston: Beacon Press

Georgescu-Roegen, N., 1971. *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge: Harvard University Press.

Jackson, T., 2009. *Prosperity without Growth*, Londres: Earthscan.

Latouche, S., 2009. *Farewell to Growth*. John Wiley & Sons.

Martínez-Alier, J., G. Kallis, S. Veuthey, M. Walter i L. Temper, 2010. *Social Metabolism, Ecological Distribution Conflicts and Valuation Languages*, *Ecological Economics* 70 (2): 153-158.

Odum, H.T. i Odum, E.C., 2001. *A Prosperous Way Down*. Boulder: University of Colorado Press.

Schneider, F., Kallis, G., Martínez-Alier, J., 2010. *Crisis or Opportunity? Economic Degrowth for Social Equity and Ecological Sustainability*. *Journal of Cleaner Production* 18 (6): 511-518.

UNEP, 2011. *Towards a Green Economy. Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication*, United Nations Environment Program.

Zizek, S., 2010. *Living in the End Times*, Londres: Verso.

1. Aquestes iniciatives i d'altres es mostren al fantàstic documental *Homenatge a Catalunya II* (www.homenatgeacatalunyaII.org), producte de la recerca sociològica de Joana Conill i Manuel Castells a la UOC.

